

ΤΟ ΕΞΟΧΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΦΡΑΣΙΚΛΕΙΑΣ

Μια πρόταση για την αποκατάσταση της πολυχρωμίας του ενδύματος της Κόρης

Δρ Αικατερίνη Καρακάση
Αρχαιολόγος

Η ανακάλυψη και η χρονολόγηση της επιτύμβιας Κόρης

Εάν δεν υπήρχαν τα ανασκαφικά δεδομένα για τα δύο αρχαϊκά αγάλματα, μιας Κόρης και ενός Κούρου, από την αρχαία νεκρόπολη Μυρρινούντος, σίγουρα θα μας γεννιούνταν αμφιβολίες ως προς την αυθεντικότητα των έργων, καθώς η θαυμάσια διατήρησή τους με τη ραδινή πλαστική επιφάνεια και την κομψή και δροσερή εμφάνιση δίνουν την εντύπωση μιας σύγχρονης δημιουργίας, “ως να ἐξήλθον τοῦ ἐργαστηρίου προσφάτως”, όπως γράφει ο αρχαιολόγος Ευθύμιος Μαστροκώστας, ο οποίος ευτύχησε να ανακαλύψει τα δύο αγάλματα (εικ. 1, 2)¹.

Η εντύπωση αυτή αφορά ιδιαίτερα την Κόρη, όχι μόνο λόγω της διακόσμησης του ενδύματος και των πλούσιων κοσμημάτων της, αλλά και για την καλή διατήρηση των χρωμάτων του χιτώνα που φορά. Καταλαβαίνει κανείς τον θαυμασμό και το ενδιαφέρον που προκάλεσαν από τη στιγμή της ανακάλυψής τους, όχι μόνο στους επιστημονικούς κύκλους αλλά και στους απλούς θαυμαστές της αρχαίας τέχνης. Τα δύο αγάλματα παραμένουν ως σήμερα αδημοσίευτα, οι επισκέπτες όμως του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου μπορούν να τα θαυμάσουν, καθώς, τοποθετημένα σε περίοπτη θέση, θέλγουν με την εξαιρετική ζωντάνια τους (εικ. 3, 4).

Στις 18 Μαΐου 1972 ο αρχαιολόγος Ευθύμιος Μαστροκώστας ανακάλυψε τα δύο αγαλμάτα σε ένα σκάμμα βάθους μόλις 40 εκατοστών από την επιφάνεια της γής, στη νεκρόπολη Μυρρινούντος, τη σημερινή Μερέντα, 30 περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Αθήνας. Κόρη και Κούρος είχαν τοποθετηθεί επιμελώς αντικριστά. Επάνω από το κεφάλι του Κούρου βρέθηκε ο δεξιός βραχίονας, αποκομμένος λίγο πιο κάτω από τον ώμο, και κάτω από τον κορμό του, ομοίως αποκομμένος, ο αριστερός βραχίονας και το αριστερό χέρι της Κόρης με το μπουμπουκί λωτού.

Επιπλέον, μια από τις δύο μολυβδοχοήσεις που βρέθηκαν στο ύψος των ποδιών των δύο αγαλμάτων εφαρμόζει ακριβώς στην ενεπίγραφη βάση της Κόρης, ήδη γνωστή από το 1729, όταν βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία της Παναγίας, σε απόσταση 200 περίπου μέτρων από το χώρο που βρέθηκαν τα δύο αγάλματα. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του ανασκαφέα, η χρονολόγηση των κεραμικών ευρημάτων που ήταν θαμμένα μαζί με τα αγάλματα επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πιθανόν αυτά να απεκρύβησαν πριν από την εισβολή των Περσών, περίπου το 490/480 π.Χ., για να αποφευχθεί η καταστροφή τους από τον εχθρό.

Από την Κόρη, λοιπόν, που ήταν θαμμένη δίπλα στον Κούρο, δεν γνωρίζουμε μόνο το όνομά της, αλλά και το όνομα και την καταγωγή του γλυπτή, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή της βάσης: "Μνήμη Φρασίλειας. Θα καλούμαι για πάντα Κόρη, αφού οι θεοί, αντί για γάμο, μου όρισαν αυτό το όνομα. Με έφτιαξε ο Αριστίων ο Πάριος"².

Η Κόρη, ύψους 1,79 μ. (μαζί με την πλίνθο), από παριανό μάρμαρο, είναι λίγο μεγαλύτερη του φυσικού και προβάλλει ελαφρά το δεξί της πόδι. Με το δεξί της χέρι κρατά τον χιτώνα, χωρίς να τον ανασηκώνει, ενώ στο αριστερό, λυγισμένο μπροστά στο στήθος, κρατά το μπουμπουکی λωτού (εικ. 3, 5, 7α, 8β). Φορά χιτώνα με μανίκια (χειριδιωτά), τον οποίο συγκρατεί στη μέση μια ζώνη. Πάνω από τη ζώνη το ένδυμα δημιουργεί μια αναδιπλώση, τον λεγόμενο κόλπο. Την επιφάνεια του χιτώνα, στο επάνω μέρος, διατρέχουν σε κάθε πλευρά τρεις κυματιστές πτυχώσεις, που φθάνουν ως το, μόλις δηλούμενο, στήθος, ενδεικτικό της νεαρής ηλικίας της Κόρης. Αντίθετα, το ένδυμα στην πλάτη καλύπτει το σώμα χωρίς δήλωση πτυχών. Κάτω από τη ζώνη, αραιές, πλατυγραμμικές πτυχές διατρέχουν το ένδυμα σχεδόν από το ύψος των γοφών έως κάτω, οι οποίες, στην κάθετη διάταξή τους, κερδίζουν βαθμίδων σε πλαστικότητα, για να καταλήξουν, με συμμετρικούς κυματισμούς, στις πτυχώσεις που δημιουργεί ο στολισμένος με γλωσσόσχημα κοσμηματα ποδόγυρος του χιτώνα. Ο τελευταίος αφήνει ακάλυπτα τα πόδια, που φορούν σανδάλια³.

Μια κατακόρυφη πλατιά ταινία με εγχάρακτο μαϊάνδρο κοσμεί το μπροστινό μεσαίο τμήμα του χιτώνα, ξεκινώντας από το λαιμό και καταλήγοντας στον ποδόγυρο. Επίσης, παρόμοια, λεπτότερη ταινία με μαϊάνδρο πλαισιώνει την παρυφή γύρω από το λαιμό. Διπλές ταινίες διατρέχουν τα μανίκια από το ύψος των ώμων και κατά μήκος των βραχιόνων, για να καταλήξουν στο, επίσης με εγχάρακτο μαϊάνδρο διακοσμημένο, άκρο του μανικιού. Στο λαιμό της η Κόρη φορά έξεργο περιδέραιο⁴, τα ενώπια της αποτελούνται από κρίκους, από τους οποίους κρέμονται σταγονόσχημοι λίθοι, ενώ τα βραχιόλια της τα στολίζουν τέσσερις πέτρες⁵. Ιδιαίτερη δεξιοτεχνία δείχνει ο καλλιτέχνης στην απόδοση της στεφάνης που φέρει η Κόρη στο κεφάλι. Επάνω σε μια περίτεχνη σειρά μαργαριταριών⁶ εναλλάσσονται άνθη λωτού και κάλυκες (εικ. 4, 6).

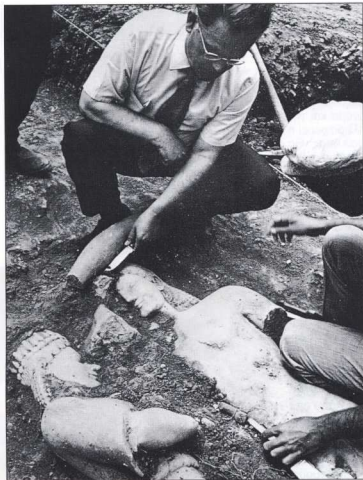
Το επίμηκες πρόσωπο αποδίδεται με οξείες γωνίες και τα ζυγωματικά δηλώνονται ελαφρώς εξογκωμένα. Τα λοξά αμυγδαλωτά μάτια καλύπτονται από πλατιά βλέφαρα. Τα χείλη διαγράφονται έντονα, το επάνω ίσο, λεπτό, ενώ το κάτω περισσότερο φαρδύ, σχεδόν σαρκώδες. Στις γωνίες των χελίων σχηματίζονται δύο μικρές ρυτίδες που καταλήγουν στο δυνατό τονισμένο πιγούνι (εικ. 6). Τα μαλλιά, ξεκινώντας από χωρίστρα στο μέσον του μετώπου, με γλωσσωτούς κυματισμούς δεξιά και αριστερά,

φτάνουν ως τα αφτιά, από όπου πέφτουν κάτω από την ταινία που τα συγκρατεί, σε τέσσερις, από κάθε πλευρά, αστραγαλωτούς βουστρώχους, τρεις στο στήθος και έναν πλάι στον ώμο. Τα μαλλιά της ράχης δεν πέφτουν σαν μια συμμετρική και ενιαία μάζα, αλλά με διαφορετικό μέγεθος της διαμέτρου των αστραγάλων των βουστρώχων, οι οποίοι μάλιστα χάνουν στην οριζόντια διάσταση τη συμμετρική τους διάταξη. Ιδιαίτερα στο πίσω μέρος της κεφαλής, στο σημείο κάτω από το "ηράκλειον άμμα"⁷ (επίσης διακοσμημένο με εγχάρακτο μαϊάνδρο), οι

1. Κόρη και Κούρος τη στιγμή της ανακάλυψής τους σε σκάμμα τον Μάιο του 1972, στην αρχαία Νεκρόπολη Μυρρινούτων, τη σημερινή Μέρενα, κοντά στο Μαρκόπουλο, στο Μεσόγειο Αττικής. Δεύτερη ημέρα της ανασκαφής. ΑΑΑ 5, 1972, εικ. 4. (Φωτ. Νίκος Κωνιάς, Αθήνα.)

2. Ο ανοσκαρέος Ευθύμιος Μαστροκώστας την ώρα που βρίσκει τα σπάλματα, ΑΔΑ 5, 1972, εικ. 6. (Φωτ. Ν. Κοντός.)

3. Η Κόρη Φρασιόκλεια, πριν από τη συγκόλληση του αριστερού χεριού με τον κάλκα του λαιμού. Αθήνα ΕΜ 4889. Ύψος 1,79 μ., γύρω στο 540 π.Χ. Η επιγραφή την χαρακτηρίζει ως επιτύμβια Κόρη. ΑΔΑ 5, 1972, πιν. III, εικ. 4. (Φωτ. Σπ. Μελιτζής, Αθήνα.) Σήμα Φρασιόκλειας/ Κόρη κεκλήσασαι/ άει, άντι γάμου, παρά θεών τούτο λαχούσ' όνομα.

"Μνήμη Φρασιόκλειας. Θα καλούμαι για πάντα Κόρη, αφού οι θεοί αγιά για γάμο μου όρισαν αυτό το όνομα. Με έφηψε ο Αριστίων ο Πόριος".

4. Κόρη Φρασιόκλεια. Διακρίνεται αρκετά καλά η διαφορά του χρώματος των σφαιρών του χιτώνα. (Φωτ. Σπ. Μελιτζής.)

αστραγάλοι συνωστίζονται ασύμμετρα σε λεπτότερους και παχύτερους βοστρύχους. Στο ύψος περίπου των ώμων σχηματίζεται τριγωνικό άνοιγμα, από όπου ξεκινά ένας βόστρυχος που διακλαδίζεται σε δύο μικρότερους. Επίσης, στο τελείωμα της κόμης παρατηρούνται ανομοιοπίτες π.χ. την τελευταία οριζόντια σειρά των αστραγάλων δεν διατρέχει ενιαία η διάταξη των βοστρύχων από τη μια πλευρά στην άλλη, αλλά σταματά πριν από τον πέμπτο βόστρυχο δεξιά. Εντούτοις, όλες αυτές οι ασυμμετρίες και αποκλίσεις δημιουργούν μια απίστευτα αρμονική σύνθεση και μια ασυνήθιστα ζωντανή κίνηση της κόμης, στην οποία συμβάλλει και η ανεπαίσθητη κάμψη των μαλλιών στο ύψος των ώμων δεξιά και αριστερά (εικ. 7β).

Στην επιστημονική έρευνα? η Φρασιόκλεια, εξαιτίας του ενδύματός της, της διακόσμησης της κεφαλής και γενικά του περιγράμματος του σώματός της, συσχετίζεται με την

Κόρη από την Κερατέα, τη λεγόμενη "θεά του Βερολίνου", που χρονολογείται στο 570/560 π.Χ. (εικ. 9, 10)⁸. Πράγματι, η Φρασιόκλεια ανήκει στην παράδοση της Κόρης του Βερολίνου, εκπροσωπεί όμως μια πιο εξελιγμένη βαθμίδα. Έτσι, η Κόρη του Βερολίνου, με τις ίσιες, πλατιές, κατακόρυφες πτυχώσεις του χιτώνα της, που πεφτε βαρύς και δεν αφήνει να διαφανούν οι γραμμές του σώματος, καθώς και με την αυστηρή δομή του σώματός της, δίνει μια εντύπωση στατική και στεγνή. Την ίδια εντύπωση δίνουν και τα χαρακτηριστικά του προσώπου της με τα γωνιώδη χείλη και τα αφύσικα εξογκωμένα μάτια, τα οποία φαίνονται σαν σμιλευμένα σε ξύλο (εικ. 9). Στη Φρασιόκλεια, αντιθέτως, κάτω από το ένδυμα διαγράφονται οι γραμμές του σώματος, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει στην απόδοση του στήθους ή στις καμπύλες επιφανείες των πλαγιών πλευρών. Η σχέση σώματος και ενδύματος λειτουργεί οργανικότερα λόγω των μαλακότερων και φυσικότερων πτυχών που καλύπτουν το σώμα⁹. Γι' αυτό το

λόγο συμφωνών με τη χρονολόγηση της κόρης γύρω στα 540 π.Χ., όπως πρότενε και ο Ανασκαφέας.

Την εντύπωση που προκαλεί η ποιότητα του υφάσματος που φορά η Φρασίκλεια σε σχέση με το σώμα, την ξναβρίσκουμε και στις Κόρες της Πάρου, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Ν. Ζαφειρόπουλος¹⁰, και στις υστεροαρχαϊκές Κόρες της Δήλου που έχουν αποδοθεί στα παριανά καλλιτεχνικά εργαστήρια¹¹. Μια τέτοια αντίληψη της απόδοσης της φόρμας, που χαρακτηρίζει όμως μόνο τη διάπλαση του σώματος και όχι τη διαμόρφωση του προσώπου, είναι ξένη προς την αττική παράδοση¹². Με τη σχετική ομοιότητα των χαρακτηριστικών των προσώπων των δύο Κορών που περιγράφουμε γίνεται εμφανής η συγγένεια της Φρασίκλειας με την Κόρη του Βερολίνου καθώς και η διαφορά της κεφαλής της Φρασίκλειας από τα κεφάλια άλλων παριανών έργων με τα στρογγυλά περιγράμματα¹³.

Ο Αριστιών, ακολουθώντας σίγουρα την παραγγελία του εντολέα, κατοικού της Αττικής, υιοθέτησε καλλιτεχνικά στοιχεία της αττικής τέχνης και απομακρύνθηκε έτσι από τη ζωρότητα των μορφών των παριανών έργων.

Η πολυχρωμία της Φρασίκλειας

Τα διασωθέντα μέχρι σήμερα ίχνη χρώματος σε αρκετά αγάλματα Κορών από την Ακρόπολη Αθηνών¹⁴ μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τη μεγάλη σημασία που είχε ο χρωματισμός των ενδυμάτων των Κορών με τις διακοσμητικές ταινίες και τα διάφορα σχέδια για την άρτια εικόνα των αγαλμάτων. Ο Πλάτων αναφέρει στην αγάπη του για την αρχαϊκή πλαστική και ιδιαίτερα για την πολυχρωμία των αγαλμάτων, και τονίζει ότι ο χρωματισμός τους συνέβαλλε ουσιαστικά στη ζωογόνηση τους επιφάνειάς τους¹⁵.

Αυτή την ολοκληρωμένη εικόνα και τη λαμπρότητα της αρχικής πολυχρωμίας των ενδυμάτων μπορούμε να τις παρατηρήσουμε με τον καλύτερο

τρόπο στο άγαλμα της Φρασίκλειας. Μάλιστα ο υπέροχα διατηρημένος εγχάρακτος διάκοσμος του χιτώνα της μας επιτρέπει να αναπαραστήσουμε, σχεδόν με ακρίβεια, την όλη διακόσμηση της¹⁶.

Καθώς έως τώρα δεν έχει δημοσιευθεί λεπτομερής φωτογραφία του διάκοσμου του χιτώνα ή της οπίσθιας όψης της Κόρης, παρουσιάζονται εδώ για πρώτη φορά τέσσερα σχέδια, που βοηθούν στην κατανόηση της διάταξής τους (εικ. 7α-β)¹⁷.

Εμπρόσθια και οπίσθια όψη είναι διαφορετικά διακοσμημένες. Εμπρός ρόδακες και γαμματοσταυροί (αγκλωτοί σταυροί) είναι διάσπαρτοι, ενώ η οπίσθια πλευρά κοσμείται με ποικιλότερα σχέδια, όπως αστέρια με τρεις ή τέσσερις ακτίνες, ρόδακες με διαφορετική διάταξη και αριθμό πετάλων (δηλαδή εναλλαγή στρογγυλών ή τριγωνικών πετάλων), από τους οποίους μερικοί εγγράφονται σε κύκλο.

Τα κύρια χρώματα στο άγαλμα της Φρασίκλειας είναι το κόκκινο¹⁸, το μαύρο και το κίτρινο, χωρίς να αποκλείεται βέβαια η χρήση και άλλων χρωμάτων¹⁹. Έτσι, για παρα-

δείγμα, για τον χρωματισμό του μπουμπουκιού στο χέρι ή των λουλουδιών λωτού της στεφάνης της κεφαλής θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί πράσινο χρώμα²⁰.

Καλύτερα διατηρημένο είναι το κόκκινο χρώμα, του χιτώνα στη δεξιά εμπρός και πίσω πλευρά της Κόρης²¹. Εξίσου καλά διατηρημένα είναι και τα χρώματα του γλωσσώσχημα διακόσμου και ποδόγυρου του χιτώνα. Τα γλωσσώσχημα κοσμήματα είναι εναλλάξ κόκκινα και μαύρα, με το κίτρινο τους κίτρινο. Ακόμα, κατά τις πληροφορίες του Ανασκαφέα, κίτρινο πρέπει να ήταν και το εξωτερικό πλαίσιο τους²². Εναλλάξ κίτρινα και μαύρα ήταν τα πέταλα των ροδάκων²³. Επίσης, ο ίδιος συνδυασμός κίτρινου και μαύρου χρώματος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και για τις ταινίες του μαϊνάνδρου²⁴. Βέβαια, οφείλουμε να τονίσουμε ότι είναι δύσκολο να ξεχωρίσουμε με γυμνό μάτι το μαύρο χρώμα του μαϊνάνδρου στις ταινίες των μανικιών. Εκεί, κατά μήκος των βραχιολών, όπως και στο τέλος των των μανικιών στο εγχάρακτο Τ-σχήμα του μαϊνάνδρου,

5. Το επάνω μέρος του κορμού της Φρασίκλειας με τον κάλακα λιτού στο χέρι. ΑΔΑ 5, 1972, εικ. 15. (Φωτ. Ν. Κοντός.)

6. Η Φρασίκλεια με τη στεφάνη και τα κοσμήματά της (Φωτ. Σπ. Μελετιζής.)

7α, β, γ, δ. Εμπρόσθια, οπίσθια, δεξιά και αριστερή όψη της φηγούρας. Πρώτη σχεδιαστική απόδοση της διακόσμησης της Κόρης. Διακρίνονται ευκρινώς τα διαφορετικά σχέδια εμπρόσθιας και οπίσθιας όψης. Τα υπέρχα χρώματα και ο λαμπρός στολισμός της Κόρης μαρτυρούν όχι μόνο τον αρχαίο χρωματισμό των ελληνικών αγαλμάτων αλλά και την αριστοκρατική καταγωγή της θανούσας Κόρης. Η καλλιτεχνική ούληψη του γλύπτη Αριστίωνα φθάνει στο αποκορύφωμά της, καθώς, με την ευφυή χρήση εκλεπτυσμένων και κατάλληλα κατανεμημένων σχεδίων στο ένδυμα, επιτυγχάνει την αίσθηση χαλάρωσης στην αυστηρή δομή του γλυπτού. (Σχεδιαστική απόδοση Herbert Meinhold, Φρανκφούρτη.)

διατηρείται κόκκινο χρώμα. Επειδή όμως πιστεύω πως θα ήταν αισθητικά επιζήμιο να είναι διαφορετικό το χρώμα των μαϊνάνδρων στο λαιμό και τα μανίκια, από αυτό της κεντρικής ταινίας του χιτώνα, υποθέτω ότι εδώ χρησιμοποιήθηκε το κόκκινο χρώμα ως βάση για μια εντονότερη χρωματική απόδοση²⁵. Την εφαρμογή μιας τέτοιας τεχνικής απέδειξε ο V. Brinkmann για την Κόρη 674 της Ακρόπολης, της οποίας τα μαλλιά είχαν χρωματιστεί σε δύο στρώσεις. Πάνω από μια στρώση με χρώμα κόκκινο-κεραμιδί υπάρχει μια σκουροχρωμή καφέ όχρα, έτσι ώστε η τελική απόχρωση να είναι φαιά²⁶.

Με ποιο άλλο χρώμα συνδυάστηκε το ερυθρό που χρησιμοποιήθηκε ως βασικό χρώμα στη Φρασίλεια, όπως και ποια ακριβώς κόκκινη απόχρωση είχε ο χιτώνας της στην πραγματικότητα, δεν μπορούμε με σιγουριά να αποφανθούμε πριν από την τελική της δημοσίευση και τη λεπτομερή μικρο-

σκοπική έρευνα των χρωμάτων της²⁷. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τα αποτελέσματα της παλαιότερης έρευνας, καθώς επίσης και αυτά της νεότερης, νομίζω πως ο πιθανότερος χρωματισμός του χιτώνα της Κόρης ήταν το κιννάβρι (κόκκινο κεραμιδί). Ο W. Lermann αναφέρει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις το κόκκινο των ενδυμάτων των Κορών της Ακρόπολης που χρησιμοποιήθηκε ήταν κόκκινο κεραμιδί (κιννάβρι)²⁸. Γράφει χαρακτηριστικά ότι το χρώμα αυτό επιλεγόταν επειδή απέδιδε πιστότερα το πορφυρούν, ιδιαίτερα αγαπητό κατά την αρχαιότητα²⁹, γιατί αυτό το ίδιο δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στην πέτρα λόγω της περιορισμένης αντοχής που είχε ως φυσικό χρώμα. Επιπλέον, οι έρευνες του V. Brinkmann στο μικροσκόπιο απέδειξαν ότι σε μια κρυφή πτυχή κάτω από τη ζώνη της Κόρης 675 της Ακρόπολης έχουν διατηρηθεί πράγματι ίχνη από χρώμα κεραμιδί (κιννάβρι)³⁰.

Το βέβαιο είναι ότι πριν από το χρωματισμό του ενδύματος της Φρασίλειας τα σχέδια χαράχθηκαν με διαβήτη και μετά λαξεύθηκαν με αιχμηρό βελόνι, ένα από τα ποικίλα λιθουργικά εργαλεία που μεταχειρίζονταν οι καλλιτέχνες³¹.

Με αυτή την τεχνική ο καλλιτέχνης αφενός καθόριζε την ακριβή θέση και το μέγεθος του σχεδίου και αφετέρου εμπόδιζε το ξεχειλίσιμα του χρώματος. Υποθέτω ότι τα σχέδια ξαναχαράζονταν μετά τον τελικό χρωματισμό, κι έτσι οι εγχαράξεις ξανάπαιρναν το φυσικό χρώμα του μαρμάρου.

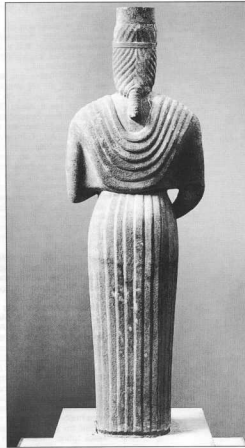
Σπουδαίο ρόλο για το πρόσωπο και τα γυμνά μέλη του αγάλματος έπαιξε φυσικά το χρώμα και η διαφάνεια του μαρμάρου. Μετά την οριστική λάξευση του αγάλματος, έπρεπε τα τμήματα αυτά ν' αποκτήσουν λεία επιφάνεια και απαλή λάμψη για να αποδοθεί όσο το δυνατόν καλύτερα το χρώμα του φυσικού δέρματος. Αυτό επιτυγχάνονταν με την τεχνική της "γανώσεως". Όπως γνωρι-

ζουμε από τις γραπτές μαρτυρίες, περιόταν στο μάρμαρο με πινέλο ένα μίγμα λαδιού και υγρού κεριού, το οποίο στη συνέχεια ξαναθερμιανόταν έτσι ώστε να διεισδύσει στο μάρμαρο και να απλωθεί ομοιόμορφα. Κατόπιν γυαλιζόταν η επιφάνεια με κερσόχρονο και καθαρό λινό ύφασμα³². Μ'αυτόν τον τρόπο τα αγάλματα αποκτούσαν αστραφτερή επιφάνεια και συγχρόνως μια προστατευτική επιστρώση. Αβέβαιο παραμένει εάν, για την απόδοση της υφής του δέρματος, η επιφάνεια του μάρμαρου χρωματιζόταν (πριν από το πέραςμα με το διαφανές στρώμα του κεριού) με μια ανοιχτόχρωμη βαφή ή αν το κέρι περιόταν κατευθείαν στο μάρμαρο³³.

Αλλά και με την απλή απόλειψη του υγρού κεριού ήταν δυνατόν να γίνει απαλότερο το σκληρό άσπρο χρώμα του μάρμαρου και να επιτευχθεί έτσι ένας κτρινωπός τόνος, όμοιος μ'εκείνον του χρώματος του ελεφαντόδοντου, που ήταν υλικό ιδιαίτερα αγαπητό κατά την αρχαιότητα. Γνωρίζουμε ότι ο Όμηρος τραγουδά στην *Οδύσσεια* (σ 196) το απαστραπτόν δέρμα της Πηνελόπης, που ήταν λευκότερο του κατεργασμένου ελεφαντόδοντου: "λευκότερην δ'άρα μιν θηκε πριετόν ελέφαντος"³⁴. Επειδή και το πρόσωπο της Φρασικλείας παρουσιάζει κτρινωπή απόχρωση, υποθέτω ότι, και εδώ, χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της γανωσέως³⁵.

Αντιθέτως, το χρώμα των μαλλιών, της στεφάνης, της γαυράκης των μαλλιών με μαιάνδρο, των κοσμημάτων, καθώς και του άνθους στο χέρι έχει τελείως εξαλειφθεί. Το ίδιο ισχύει και για το χρώμα των μιάντων των σανδαλιών όπως και των λίθων που τα κοσμούν. Επίσης, δεν είναι δυνατόν με γυμνό μάτι να διακρίνουμε το αρχικό χρώμα των σχεδίων της ζώνης. Εξίσου αδύνατον είναι να διαπιστώσει αν οι αβαθείς κύκλοι στο μεσαίο τμήμα της ζώνης ήταν χρωματισμένοι ή διακοσμημένοι με ένθετους διακούς. Γι'αυτό το λόγο, ως προς τον χρωματισμό των τμημάτων αυτών στηρίχθηκα στα αποτελέσματα που έχουν προκύψει από τη μελέτη άλλων Κορών,

8α, β. Επimimia Κορή από την Κερατό Αττικής, η επιλεγόμενη "Βα του Βερόλιου". Η Κορή κρατά ρόδι στο δεξί χέρι. Η στεφάνη της είναι κοσμημένη με άνθη και κάλικες λαιτού καθώς και με μαιάνδρο. Άλλα ίχνη χρώματος υπάρχουν στην παρυφή του λαιμού, όπως επίσης και στην ταμία με μαιάνδρο, εμπρός και στο μεσόν του κάτω μέρους του χιτώνα. Ύψος 1,93 μ., γύρω στα 570/560 π.Χ. (Staatl. Museen zu Berlin, Neg. Nr. SK 6458, SK 6459.)

όπως και για την περιτύπωση του φαιού τόνου των μαλλιών. Άλλα χρώματα, όπως το ανοιχτό κόκκινο των χεριών, το σκούρο των φρυδιών και των βλεφαριδών, το μαύρο της κόρης στην καστανή ιριδα, θεωρούνται δεδομένα, καθώς επίσης το κίτρινο χρώμα για τον χρυσό των κοσμημάτων.

Αντιθέτως, η επιλογή του κτρινού για τη γιφλάντα των μαργαριταριών της στεφάνης και το πράσινο στους λίθους που κοσμούν τα βραχιόλια και τα σανδάλια έγινε κατά κάποιον τρόπο ελεύθερα (εικ. 7α-8β)³⁶.

Ευχαριστώ θερμά τον Σπύρο Μελετζή και τον Νικο Κοντό για την παραχώρηση της φωτογραφίας, καθώς και τους αρχαιολόγους Götz Lahusen, Reinhard Köster και Δημοσθένη Δόνο για τις υποδείξεις τους.

Σημειώσεις

1. Ε. Μαστροκώστας ΑΑ4 5, 1972, 298 κ.ε., εκ. 1 κ.ε. Βλ. επίσης: Ν. Κοντός, στο περιοδικό *Ζυγός* 61, 1983, 190, όπου και φωτογραφίες της ανασκαφής. Αθήνα ΕΜ 4889, ΕΜ

4990. Λεπτομέρεια βύθιλογραφία στους: W. Fuchs - J. Floren, *Die geometrische und archaische Plastik* (1987), 164 και σμυ. 37.

2. W. Peek, *Griechische Grabgedichte* (1960), αρ. 30. Βλ. επίσης: Ε. Loewy, *Inschriften griechischer Bildhauer* (1985) 15, αρ. 15, εκ. σ-β. — L. H. Jeffrey, *BCH* 57, 1962, 138 κ.ε., αρ. 46, εκ. 14-15. — Ch. W. Clairmont, *AA* 1974, 219 κ.ε.

3. Σχετικά με το αρχαίο σανδάλιο βλ. Ε. Τσιούρα, *Α Δελτίον* 28, 1973, 116 κ.ε., και κυρίως 132, σελ. 16, 2α-β.

4. Πώς θα μπορούσε να είναι το περιβέραιο της Κορής στην πραγματικότητα, μας δείχνει ένα χρυσό περιβέραιο από την Ερέτρια Ευθείας των μέσων του 6ου π.Χ. αι. Βλ. Β. Depper-Lippitz, *Griechischer Goldschmuck* (1965), 118, εκ. 66. Τα κοσμήματα της Φρασικλείας αποδόθηκαν όλα πλαστικά. Δεν υπάρχουν σπείρες που θα χρυσίωναν για την προθήκη τυχόν μεταλλικών κοσμημάτων.

5. Σχετικά με τα κοσμήματα της Φρασικλείας βλ. F. Naumann στο: *Archäologie in Deutschland* 1987/2, 30 κ.ε.

6. Μια πρόταση γιφλάντα μαργαριταριών συναντούσε μόνο σε δύο Κορές από την Ακρόπολη, στην Κορή 678 (530 π.Χ.) και στην 659 (520-510 π.Χ.). — E. Langlotz στο: H. Schrader (εκδότος), *Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis* (1939), 53, αρ. 10, πιν. 20/21, 131, αρ. 95, πιν. 100. 21η στεφανιά της κεφαλής της Κορής 659 έχουν διατηρηθεί ίχνη πράσινου χρώματος. Γενικά για τον πόλο: F. K. Müller, *Der Polos, die griechische Göttinnen* (1915). — H. E. Simon, *RA* 1972, 214 κ.ε., αναγνωρίζει ότι και οι κοινές θητικές σφουρές τον πόλο της νύφης Βλ. επίσης: H. Lohmann στο: *Kotinos, Festschrift für E. Simon* (1992), 107 κ.ε.

7. Μαστροκώστας, ό.π., 308.

8. C. Blümel, *Die archaischen griechischen Skulpturen der staatlichen Museen in Berlin* (1964), αρ. 1 (αριθ. Μουσ. 1800), πιν. 1-8. — G. M. A. Richter, *Korai, Archaic Greek Maidens* (1968), 39 κ.ε., αρ. 42, πιν. 138-146. — Fuchs-Floren, ό.π., 264 και σμυ. 12.

9. Βλ. σχετικά και W. Martini, *Die archaische Plastik der Griechen* (1990), 154 κ.ε.
10. Για τη συσχέτιση της Φρασιλείας με Παριονέες Κόρες βλ. N. Zaefferle, *Archaische und Klassische griechische Plastik*. Akten des internat. Koll. v. 22.-25. April 1985 I. Athen I (1986), 94 κ.ε., κυρίως 102 κ.ε. Κόρη από τη Νέσσοα, αρ. Μουσείου Παριού 802, πιν. 36-37 (550-540 π.Χ.).
11. A. 4064: Richter, *op. cit.*, 88, αρ. 147, πιν. 468-471; A. 4063: αυτόθ. 89, αρ. 150, πιν. 476-478; A. 4067: αυτόθ. 89, αρ. 149, πιν. 479-482. Α. 4068: Th. Homolle, *De antiquissimis Dianae simulacris Deliacis* (1895) 31, αρ. 6. Αθίνα EM 22: Richter, *op. cit.*, 88, αρ. 148, πιν. 472-475. Βλ. επίσης Zaefferle, *op. cit.*, 104 και σμ. 87. Για την απόδοση του υφάσματος στα παριονέες βλ. G. Rodenwaldt, *AM* 46, 1921, 33. - Αικ. Κωστόγιου-Δεσποίνι, *Προβλήματα της παριονέας πλαστικής του 5ου αιώνα π.Χ.* (1979), 56 κ.ε.
12. Αναφορές για τα τυπικά παριονέα χαρακτηριστικά Βλ. Fr. Croissant, *Les statuettes féminines archaïques*, BEFAR (1983) 100-102. Ζαεφφέρουλος, *op. cit.*, 102 κ.ε., σμ. 73. Βλ. επίσης B. S. Ridgway, *The archaic style in greek sculpture* (1977) 99. - Κωστόγιου - Δεσποίνι, *op. cit.*, 175 κ.ε., και κυρίως 184.
13. E. Buschor, *AM* 54, 1929, 151 κ.ε. - Για τα τυπικά παριονέα χαρακτηριστικά του προτύπου βλ. H. v. Stueden, *Kopf eines Kouras*, Liebigshaus Monographien 7 (1900), 9 κ.ε. - Ζαεφφέρουλος, *op. cit.*, 105 κ.ε., πιν. 39. - V. Brinkmann, *Die Friese des Siphnierschatzhauses* (1994), 78 κ.ε.
14. Η παρουσίαση της πολυχρωμίας των ενδυμάτων και οι σηματοκρινόμενες πινακές αρχαίων Κόρων, που ως σήμερα δεν έχουν χάσει τη σπουδαιότητά τους, είναι του W. Lehmann, *Abstraktion und Plastik* (1907). Επίσης τα ίχνη χρωμάτων έχουν λεπτομερώς περιγραφεί από τον Langlotz, B. Μ. ακμή του κολλοτύου του G. Dickens, *Catalogue of the Akropolis Museum I* (1912): 40 κ.ε. Περατέρω, H. Lechat, *Un musée de l'Acropole d'Athènes* (1903), 252 κ.ε. - P. Reuterward, *Studien zur Polychromie der Plastik*, *Griechenland und Rom* (1962), 35 κ.ε. - W. Martini, *op. cit.*, 45 κ.ε. - V. Mantzell, *La policromia nella statuaria greca antica* (1994).
15. Πλάτων, *Πολιτεία*, IV 420 C, VII 529 E. - Lehmann, *op. cit.*, 76. Βλ. επίσης, E. Berger, *Maltechnik des Altertums* (1904), 240.
16. Η προσπάθεια αυτή της αναπαράστασης έγινε με το σκόπευ V αποκτήσει μια ακριβή εικόνα της αρχαίας Κόρης, αλλά και της Κόρης, αντιστοίχως, όπως είναι, χωρίς μια μακροσκοπική ανάλυση χρωματικών διαμορφώσεων ή άλλη φωτοχημική μέθοδο, δεν είναι δυνατόν ν'αποκαταστήσει τον χρωματικό ορισμό των μερών του αγάλματος, κατά κάποιο τρόπο, επιβεβαιώνοντας τη πρώτη διαπίκνωση της σπουδαιότητάς έγινε στο γερμανικό περιοδικό *Antike Welt* αρ. 6, 1997, Μαντζ. Ευχαριστώ την κα Α. Nimmerlich Asmus για την αναπαράγνση και την προσφορά των εγχρωμών φωτογραφιών.
17. Την παραμορφώση των σχεδίων την οφείλει στον γραφίστα Herbert Menhold, ο οποίος με εξαιρετική ακρίβεια και μεγάλη υπομονή ανέλαβε την έπιση των εδαφολογικών αυτών έργων και οι έπιση στην προσπάθεια της πιστής απόδοσης των διακοσμικών στοιχείων (κυρίως του μαινδρόου στις παρεμβές των μανικιών). Ως βασικό υλικό μάς χρησιμοποιούν οι ως τώρα δημοσιευμένες φωτογραφίες και οι παρατηρήσεις μου από την ανασκαφή στο Μουσείο.
18. Το κόκκινο χρώμα είναι ένα από τα πολυχρώμα. Ο Πλάτων (*Πολιτεία* IV 420 C) χαρακτηρίζει το άστρατον (ανούτο παρφορύν) ως το υφαιστερό χρώμα. Σύμφωνα με τον Πλουταίο (VII 26.11 - VIII 39.6), με κιννάβαρι στον βασιμάνο λατρευτικό αγάλματα, όπως π.χ. το άγαλμα του Διόνυσου στην πόλη της Φελλάς, κοντά στην Αγορά της Αχαιάς, ή το λατρευτικό άγαλμα στον ναό του Διόνυσου, στη Φυλακία (Αρκαδία).
19. Το κύριο χρώμα στην αρχαϊκή ζωγραφική ήταν το κόκκινο, το βαθύ γαλάζιο και το κίτρινο. Βλ. Lehmann, *op. cit.*, 92 κ.ε. Σύμφωνα με την E. Walter Karydi στο: "Studien zur Klassischen Archäologie", *Festschrift F. Hiller* (1986), 25 κ.ε., τα βασικά χρώματα ήταν: ανοιχτό (όσπρο, ανοιχτόχρως τόνος), σκοτειρό (βαθύ γαλάζιο - μύρινο) και κόκκινο. Επιπρόσθετο στη συλλογή ζωγραφική παράσταση σε έλλοιο των μέσων του 6ου π.Χ. αι., από το σπλήνα Πιστά, κοντά στην Κέρνυθ, υποθέτει ότι και στη Φρασιλεία υπήρχαν παρεμφερή χρώματα: "ένος κόκκινος πέπλος με βαθύγαλάζιους ροδάκες και άσπρη-γαλάζια - κόκκινη τανία". Βλ. αυτόθ. 29 κ.ε., εκ. 1. Βλ. επίσης σχετικά με τους χρωματισμούς μαιούρο - κιννάβαρι, αυτόθ. 25 κ.ε. και σμ. 11. - Lehmann, *op. cit.*, 80 και σμ. 1.
20. P. Dimitriou, *The Polychromy of Greek Sculpture: To the Beginning of the Hellenistic Period* (1951), 100 κ.ε., τονίζει ότι στην αρχαϊκή εποχή το χρώμα του σώματος, όπως και των επιφανιών πηγών, το απόδεδ-δενό πρόσωπο (αλλά και κέντρο, ή βαθύ, νερό, ή μύρινο). Το πράσινο χρώμα που επέλεξε για τη στεφανή της Κόρης δεν πρέπει δέ να εννοηθεί ως απόλυτα βέβαιο, αλλά ως μια πρόταση η οποία επιδέχεται, οποσδήποτε, συζήτηση. Βλ. σχετικά με τη διακόσμηση στην αρχαϊκή ζωγραφική, E. Walter Karydi στο: "Studien zur Klassischen Archäologie", *Festschrift F. Hiller* (1986), 33. Ευχαριστώ την κ. E. Walter Karydi για την ευγενική υποβολή της σχετικής με τον χρωματισμό της στεφανής, ο οποίος θα πρέπει να είχε αποδοθεί με διαφορετικό χρώμα (ανάλλαξ) για τα δύο στοιχεία της στεφανής (κόλλας και ανθέο).
21. O. E. Μαστροκόστα, *op. cit.*, 314, αναφέρει ότι η διατήρηση των χρωματισμών στη βίβη πλάκα της Κόρης οφείλεται στο ότι το αγάλμα παραμένει σε έσρο έδρασης, λόγω της καλής απορρόφησης των υδάτων σ'αυτό το σημείο.
22. E. Μαστροκόστα, *op. cit.*, 314, δεν διακρίνεται αυτό το χρώμα με γυμνό μάτι.
23. Η περιγραφή αυτή του E. Μαστροκόστα μπορεί να επιβεβαιωθεί

- από τη διαφορετική λάμψη του μαιούρου στο σημείο αυτό.
24. Σε μερικά σημεία του μαινδρόου διακρίνονται ίχνη μαιούρ χρωμάτων.
25. W. Lehmann, *Altgriechische Plastik* (1907), 78 κ.ε. - Reuterward, *op. cit.*, 65 κ.ε.
26. V. Brinkmann, *Die Friese des Siphnierschatzhauses* (1994), 33, εκ. 154.
27. Lehmann, *op. cit.*, 78 κ.ε., αναφέρει ότι ο βασικός τόνος και οι παραλλαγές του κόκκινου που παρατηρούνται σε μερικές Κόρες της Ακρόπολης Αθηνών, όπως π.χ. από το βαθύ κοφά, κόκκινο της φρούλας ως το ζωντανό κόκκινο της σκουρίας, είναι αποτέλεσμα κυρίως της επίδρασης των εδαφολογικών παραγόντων στο χρώμα και όχι σε διαφορετικό είδη κόκκινου χρωμάτος. Βλ. επίσης, Brinkmann, *op. cit.*, 33.
28. Lehmann, *op. cit.*, 83 κ.ε., ιδιαίτ. 90 κ.ε. Σχετικά με το χρώμα (κιννάβαρι) βλ. H. Blümner, *Technologie und Mineralogie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* (1887), 488 κ.ε. - V. Ylantis, *Die Polychromie der hellenistischen Plastik* (1984), 138 κ.ε. J. Riederer, "Archäologie und Chemie. Ausstellung des Rathen Forschungslabors", *SMPK* 1967-1968 (1987), 202 κ.ε. (βλ. αυτόθ. 264, λεπτομερές βιβλιογραφία για τη χρωματική στην αρχαία ζωγραφική).
29. Σχετικά με το παρφορ ενδυμάτιο βλ. E. Stein-Hökeskamp, *Adelskultur und Polisgesellschaft* (1969), 104 κ.ε. - A. Peiridou-Gorecki, *Made in antiken Griechenland*, (1989), 109 κ.ε.
30. Brinkmann, *op. cit.*, 33, πιν. 151.
31. Σχετικά με την τεχνική του σχεδιασμού, της λέξεως και του χρωματισμού στην αρχαϊκή ζωγραφική βλ. Brinkmann, *op. cit.*, 31 κ.ε.
32. Vitruv. VII, 9, 3-4. - Plinius, *Naturalis Historia*, 33, 122. Βλ. σχετικά επίσης Berger, *op. cit.*, 98 κ.ε. - Lehmann, *op. cit.*, 34 κ.ε. - Reuterward, *op. cit.*, 67, κ.ε. - Blümner, *op. cit.*, 1199 κ.ε. - Dimitriou, *op. cit.*, 114 κ.ε., κυρίως 123 κ.ε. - Ylantis, *op. cit.*, 134 κ.ε. - V. v. Graeve - F. Pfeiffer, *Jahrbuch* 96, 1981, 153.
33. Reuterward, *op. cit.*, 67 κ.ε., αναφέρει αρχαϊκό αγάλματα, στα οποία χρησιμοποιήθηκε χρώμα πιν από τη γόνωση. Λεπτομερέστερο σχετικά με το θέμα βλ. Graeve - Pfeiffer, *op. cit.*, 150 κ.ε.
34. Βλ. σχετικά επίσης G. Wickert-Micklat, "Die Frau", *ArchHerm III R* (1982), II, 120 κ.ε.
35. Σύμφωνα με τον E. Μαστροκόστα, "Archaische und Klassische griechische Plastik", *Akten des internat. Koll. v. 22.-25. April 1985 I. Athen I* (1986) 140, και ο Κούρος που βρέθηκε μαζί με την Κόρη (πρωταίως ίχνη γανωσίου, όπως και "άριστο δείγμα της επιπέδωσης").
36. Σχετικά με τα αρχαϊκά χρώματα και τη σύνθεσή τους, βλ. στους: Ylantis, *op. cit.*, 137 κ.ε., και Berger, *op. cit.*, 255 κ.ε. - Mantzell, *op. cit.*, 33 κ.ε.

The Superb Statue of Phrasikleia: A Proposal for the Reconstruction of the Polychromy of the Garb of Kore

Aikaterini Karakassi

In May 18, 1972, the archaeologist Euthymios Mastrotostas discovered the statues of a kouras and a kore in a trench, only 40 cm deep, in the necropolis of Myrionisi, the present Merenta, about 30 km south-east of Athens. The kore and kouras had carefully been placed as to face each other.

According to the conclusions of the excavator, the dating of the ceramic finds which accompanied the statues, leads to the probable assumption that the works had been buried before the Persian invasion, about 490/480 BC., as to prevent their destruction by the enemy.

In the scientific research Phrasikleia is related to the Kore from Keratea, the so-called "Berlin goddess", which is dated in 570/560, on the basis of her garb, which is decorated and body outline. The preserved traces of colour on several statues of koral from the Acropolis of Athens allow us to ascertain the major importance of the colouring of the garments - in decorative bands and various designs - to the perfect appearance of the statues.

The complete image and the splendour of the original polychromy of the garments can be observed in the statue of Phrasikleia in the best possible way. As a matter of fact the perfectly preserved incised decoration of her chiton allows the almost precise reconstruction of its entire decoration. Since no detailed photograph of the ornaments of the chiton or of the back view of the kore have been published as yet, four drawings which facilitate the understanding of their lay-out are presented here for the first time.